

SSRS POŽIŪRIS Į KLAIPĖDOS ATPLĚŠIMĄ NUO LIETUVOS 1939 METAIS

Zenonas Butkus

ABSTRACT

The article argues that the Soviet Union, like other powerful states, supported Lithuania's decision to give up the idea of fighting for Klaipėda Region and obeying Nazi Germany's demand for its occupation. Such a position was not openly and vividly demonstrated by Moscow politicians for the purpose of sustaining a two-decade-lasting image of being Lithuania's protectors and supporters in the international arena. During the interwar period, the Soviets acknowledged Germany's rising interest in Klaipėda, and since 1938, they were sure that Lithuania would have never managed to safeguard Klaipėda's territory. Despite the fact that the Soviets did not intervene in the Nazi expansion, they indirectly responded by spreading their influence on the Baltic region. That was done by demanding territorial extensions from Finland and thus limiting the political sovereignty of Lithuania and Estonia. Hence, in the spring of 1939, more clearly pronounced zones of influence were drawn onto the Baltic States by Germany and the USSR.

KEY WORDS: Klaipėda, Baltic States, tear-away of Klaipėda in 1939, the relationship of Lithuania and the USSR, the relationship of Germany, Lithuania and the USSR.

ANOTACIJA

Straipsnyje teigiama, kad Sovietų Sąjunga, kaip ir kitos didžiosios valstybės, 1939 m. pritarė Lietuvos nusistatymui neginti Klaipėdos krašto ginklu, bet paklusti nacių Vokietijos ultimatyviam reikalavimui ir perduoti jai šį kraštą. Šitokios pozicijos Maskvos politikai stengėsi neafišuoti, aiškiai neapibrėžti, kad nesugriautų beveik du dešimtmečius formuoto savo kaip Lietuvos globėjų ir rėmėjų tarptautinėje arenoje įvaizdžio. Per visą tarpukarį Sovietai buvo linkę pripažinti Vokietijos interesus Klaipėdoje ir jau nuo 1938 m. pabaigos buvo įsitikinę, jog Lietuva jos nebeišsaugos. Nacių ekspansijos jie nesiekė stabdyti, bet mėgino į ją atsakyti savo įtakos plėtra Baltijos regione, keldami teritorinius reikalavimus Suomijai, bandydami apriboti Latvijos ir Estijos politinį savarankiškumą. Vokietijos ir SSRS įtakų zonos jau 1939 m. pavasarį ėmė įgauti aiškesnius kontūrus.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: Klaipėdos kraštas, Baltijos valstybės, Klaipėdos netektis 1939 metais, Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykiai, Vokietijos santykiai su Lietuva ir Sovietų Sąjunga.

*prof. dr. Zenonas Butkus, Vilniaus universiteto profesorius, Istorijos fakulteto dekanas
Universiteto g. 7, LT-01513 Vilnius
El. paštas: zenonas.butkus@if.vu.lt*

Įvadas

Yra išsakinėjusi nuomonė, kad Sovietų Sąjunga palaikė Lietuvą, kovojusią už Vilniaus atgavimą ir Klaipėdos išsaugojimą pirmosios savo modernios nepriklausomybės laikais. Vilniaus klausimu tokia nuomonė su kai kuriomis išlygomis gali būti priimtina, bet Klaipėdos – ji paprasčiausiai nėra tiksli. SSRS politiką, aišku, labiausiai išliaupsino sovietiniai istorikai. Štai Kostas Navickas tvirtino, kad Sovietai visada buvo pasirengę Lietuvai padėti, tik jos „fašistų valdžia, nepaisydama susidariusios Lietuvai tiesioginės grėsmės iš hitlerinės Vokietijos pusės, visiškai ir atvirai atsisakė kolektyvinio saugumo politikos, paliko Lietuvą vieną, izoliavo ją nuo Tarybų Sąjungos paramos, tenkino visus Berlyno reikalavimus“¹. Toliau jis nurodė, jog Lietuvos valdantieji sluoksniai „nesirengė kreiptis paramos į Tarybų Sąjungą“ dėl „klasinio ribotumo“, dėl baimės netekti valdžios.

¹ NAVICKAS, K. *TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*. Vilnius, 1966, p. 240.

Remdamasis Anglijos atstovo Kaune pasakymu, K. Navickas piršo mintį, kad „Lietuvos vyriausybė bijojo“, jog „bet koks rusų kariuomenės pasirodymas gali iššaukti vietos komunistų sukilimą“².

Nedaug modifikavęs, tą pačią mintį K. Navickas skleidė jau Nepriklausomybės laikais paskelbtoje knygoje „Lietuvių tautos savigynos patirtis“. Joje pasakyta: „Kai kas galėjo manyti, kad Lietuvos vyriausybei reikėjo kreiptis pagalbos į Sovietų Sąjungą, kuri, atrodė, visą laiką buvusi nesavanaudiškai palanki Lietuvai. Tačiau tai Lietuvos vyriausybei tuo labiau buvo nepriimtina: juk atėjusi Lietuvai į pagalbą Sovietų Sąjungos kariuomenė gali iš jos ir nebeišėiti, be to, primesti jai sovietinę tvarką. Taip samprotavo Lietuvos valdantieji sluoksniai.“³

Tokie žodžiai sudaro įspūdį, jog pati Lietuva, pirmiausia jos politikai, kalti dėl Klaipėdos praradimo, kadangi baimindamiesi prarasti valdžią jie nepasinaudojo galima SSRS pagalba, t. y. kad ir netiesiogiai, tos pagalbos atsisakė. Tačiau ar ta pagalba iš tikrųjų buvo galima, ar Sovietai norėjo, siekė, ar buvo pasiruošę padėti Lietuvai išsaugoti Klaipėdą 1939 metais? „Gal Lietuvą apginti galėjo Sovietų Sąjunga?“ – jau klausta kolektyvinėje monografijoje „Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940“. Tačiau jos autoriai iš esmės to klausimo neanalizavo, tik nurodė, kad „SSRS diplomatai jau buvo susitaukę su mintimi, jog vokiečiai neatsisakys nuo pretenzijų į Klaipėdą“, bet dar nežinoję, ar tuo bus apsiribota, ar ekspansija drieksis toliau į Rytus.⁴

Šiame straipsnyje mėginsime išnagrinėti, ar Sovietai 1939 m. ketino priešintis nacių Vokietijos sumanymui užimti Klaipėdą, ar turėjo kokį kitokį nusistatymą tuo klausimu. Daugiausia remsimės pačios Sovietų Sąjungos dokumentais, saugomais Rusijos Federacijos užsienio politikos archyve ir iš dalies publikuotais naujesniuose dokumentų rinkiniuose⁵. Taip pat pasinaudosime Lietuvos ir kitų Baltijos šalių archyviniais duomenimis, spauda, kitais šaltiniais.

Bendrosios nuostatos

Ilgametį Lietuvos pasiuntinį SSRS Jurgį Baltrušaitį pakeitęs ir 1939 m. gegužės 4 d. į Maskvą atvykęs Vladas Natkevičius iš karto ėmėsi ieškoti duomenų apie Sovietų reakciją į prieš pusantro mėnesio įvykusį Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos. Tačiau tą reakciją jam sunkiai sekėsi apčiuopti. 1939 m. liepos 18 d. pranešime Lietuvos premjero pavaduotojui ir laikinai einančiam užsienio reikalų ministro pareigas Kazimierui Bizauskui V. Natkevičius apgailestaudamas sakė: „Aš nesu radęs Pasiuntinybėje ženklų, kaip SSRS reagavo į Klaipėdos cesiją.“⁶ Reikia pasakyti, kad ir šiandieniniam istorikui tų ženklų rasti nėra lengva, paprasčiausiai jų labai nedaug, jie neryškūs ir ne visai neaiškūs. Taip veikiausiai yra dėl to, kad pats SSRS nusistatymas Klaipėdos atplėšimo klausimu nebuvo pakankamai apibrėžtas. Iš karto galima pasakyti, kad Sovietų požiūris į šį klausimą buvo panašus kaip ir kitų didžiųjų valstybių, kaip ir Anglijos ar Prancūzijos. Jie kaip ir jos patarė Lietuvai užleisti Klaipėdą Vokietijai arba bent leido suprasti, jog nėra kitos racionalios išeities, kaip nusileisti jėgai – patenkinti nacių reikalavimus.

² NAVICKAS, K. *TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*. Vilnius, 1966, p. 245.

³ NAVICKAS, K. *Lietuvių tautos savigynos patirtis*. Vilnius, 2003, p. 25.

⁴ *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*. Kaunas, 1999, p. 349.

⁵ *Документы внешней политики, 1939 год*. Москва, 1992; *Год кризиса. Документы и материалы в двух томах 1938–1939*, т. 1. Москва, 1990; *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*. Т. 1. Вильнюс, 2006.

* Cesija (lot. *cessio* – perleidimas, perdavimas) – vienos šalies teritorijos dalies perleidimas kitai šaliai pagal tarptautinį susitarimą.

⁶ 1939 m. liepos 18 d. V. Natkevičiaus pranešimas K. Bizauskui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 648, ap. 1, b. 25, l. 51.

Toks nusistatymas neturėtų stebinti, jei atsižvelgtume ne tik į Sovietų skelbiamą palankumą Lietuvai, bet ir į tarptautinę padėtį, į jų santykius su Vokietija bei į jų poziciją Klaipėdos klausimu per visą vadinamąjį tarpukarį. Tik 1923 m. Sovietai aiškiai palaikė Lietuvą, kai ši jėga prisijungė Klaipėdą, tuo pakenkdama Sovietų nemėgstamos Antantės (pirmiausia Prancūzijos) interesams ar bent prestižui⁷. Tačiau kai Lietuva po gerų metų dėl Klaipėdos tarptautinio statuso susitarė su Ambasadorių konferencija, Sovietai išreiškė nepasitenkinimą, nes norėjo, kad Lietuva dėl šio statuso tartųsi su Vokietija ir SSRS, ir primygtinai ragino ją tai padaryti. Buvo sakoma, kad SSRS ir ypač jos dalis Sovietų Baltarusija yra ekonomiškai susieta su Klaipėdos uostu, kuris esąs Rusijos žemių natūralus išėjimas į jūrą. Bet Lietuva į tai neatsižvelgusi. Sovietų požiūriu, Klaipėdos statusas buvęs nustatytas nepaisant jų interesų, todėl jie negalį jo pripažinti ar juo labiau garantuoti.

Lietuvai nepalankų Sovietų požiūrį į Klaipėdos problemą dar labiau sustiprino aplinkybė, kad jie po Pirmojo pasaulinio karo tapo tarsi Vokietijos sąjungininkai tarptautinėje arenoje. Nei Berlynas, nei Maskva nedalyvavo kuriant Versalio sistemą, todėl nenorėjo jos pripažinti, o stengėsi ją silpninti ir net tykojo pasitaikius progai ją suardyti. Abi sostinės politiškai labai suartino 1922 m. pasirašyta Rapalo sutartis ir dar anksčiau prasidėjęs intensyvus karinis bendradarbiavimas. Rusų platybėse vokiečiai, apeidami Versalio apribojimus, plėtojo cheminį ginklą, tobulino tankus ir aviaciją. Šie kariniai ryšiai buvo naudingi ir Sovietams, nes jie galėjo pasinaudoti vokiečių karinės technikos naujovėmis. Bendradarbiavimas įvairiose srityse apėmė ir diplomatiją, todėl SSRS visada stengėsi atsižvelgti į Vokietijos interesus Klaipėdos krašte ir, galima sakyti, juos pripažinti.

Tai akivaizdžiai parodė 1925–1926 m. vykusios SSRS ir Lietuvos derybos dėl nepuolimo sutarties. Lietuva reikalavo, kad Sovietai ją pripažintų ne tik Vilniaus, bet ir Klaipėdos priklausymą Lietuvai. Dėl Vilniaus abi šalys palyginti nesunkiai rado kompromisinę formuluotę, tačiau dėl Klaipėdos nuomonės visiškai išsiskyrė. Maskva jokių būdu nesutiko pripažinti Klaipėdos prijungimo prie Lietuvos. 1926 m. balandžio 27 d. SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Maksimas Litvinovas jau minėtam J. Baltrušaičiui atvirai aiškino: „Klaipėdos pripažinimas Lietuvai nepuolimo sutartyje sugadintų mūsų santykius su Vokietija, o mes su ja pyktis negalime. Tačiau mes pasirengę pripažinti bet kokią Lietuvos ir Vokietijos susitarimą Klaipėdos klausimu.“⁸ Apskritai Sovietams niekada nekildavo net mintis, kad dėl Lietuvos interesų jie galėtų konfliktuoti su svarbiausia savo strategine sąjungininke Vokietija, nepalyginamai svarbesne nei nedidelė Lietuva. Todėl jie pirmiausia atsiklausė Vokietijos, ką galima į sutartį su Lietuva įrašyti Klaipėdos tema. Maža to, būtent su Vokietija (pirmiau nei su Lietuva) Sovietai ilgai derino vadinamąją „Klaipėdos formulę“⁹. Kaip tik jiems vokiečiai nedviprasmiškai nurodė, jog niekada neatsisakysią savo rytinių teritorijų, o stengsis jas susigrąžinti, todėl sutartyje su Lietuva SSRS turėtų įsipareigoti ateityje pripažinti bet kokią naują Vokietijos ir Lietuvos susitarimą dėl Klaipėdos.

Įdomu, kad šitokią Lietuvai neparankią Vokietijos poziciją Sovietai priėmė besąlygiškai ir primygtinai piršo Lietuvai vieną po kitos „Klaipėdos formules“, kurios buvo Vokietijos pakištos. Jos visos Lietuvai buvo ne tik nenaudingos, bet ir pavojingos, nes galėjo sukelti abejonių dėl jos suvereniteto Klaipėdos krašte ar net diegti mintį, kad reikalingas naujas susitarimas su Vokietija dėl šio krašto statuso. Todėl Lietuva buvo priversta visas „Klaipėdos formules“ atmesti, ir jos nepuolimo sutartyje su SSRS apie Klaipėdą nieko nebuvo pasakyta. Už tai Berlynas ilgai ir nuolankiai dėkojo

⁷ Žr.: BUTKUS, Z. Bendrininkų kėslai. Vokietijos ir SSRS požiūris į Klaipėdos problemą 1923–1939 metais. *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21, p. 193–211.

⁸ M. Litvinovo 1926 m. balandžio 27 d. pokalbio su Baltrušaičiu užrašas. *Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas* (toliau – RFUPA), f. 0151, ap. 9, sg. (segtuvas) 25, b. 35, l. 10, 68.

⁹ Žr.: BUTKUS, Z. Op. cit., p. 200–201.

Maskvai, tuo tarpu Lietuva, nurijsi karčią piliulę, ir toliau ja pasikliovė, tikėdamasi, kad Sovietai padės apsiginti nuo vis stiprėjančių Vokietijos pretenzijų į Klaipėdos kraštą. Tiesa, Sovietai ne kartą mėgino tarpininkauti sprendžiant Lietuvos ir Vokietijos konfliktą, mėgino jį švelninti, bet darė tai beveik išimtinai vien dėl to, kad baiminosi, jog tas konfliktas gali Lietuvą suartinti su Lenkija. Šis suartėjimas Maskvai (iš dalies ir Berlynui) atrodė ypač nepageidautinas. Be to, ji siekė, kad dėl Klaipėdos Lietuva ir Vokietija tartųsi tiesiogiai, netarpininkaujant Tautų Sąjungai ar apskritai Vakarų valstybėms.

Tiesiogines derybas Sovietai turėjo daugiau galimybių paveikti, bet dažniausiai palaikė Vokietijos, o ne Lietuvos pusę – pastaroji vis buvo skatinama nuolaidžiauti. Pavyzdžiui, 1935 m. kovo 11 d. Užsienio reikalų komisariatas pasiuntė SSRS atstovui Kaune Michailui Karskui skubią direktyvą, kuria buvo pavesta nurodyti Lietuvos užsienio reikalų ministrui Stasiui Lozoraičiui, taip pat Prezidentui Antanui Smetonai, kad garsiojoje byloje nereikėtų skirti mirties bausmių¹⁰. Net jau artėjant Klaipėdos anšliusui Sovietai iš esmės pritarė Lietuvos vyriausybės pasirinktai nacių reikalavimų tenkinimo politikai. Štai SSRS ambasadorius Berlyne Aleksejus Merkalovas 1939 m. kovo 2 d.¹¹ Lietuvos pasiuntiniui Kaziui Škirpai pareiškė, kad lietuviai „kitaip pasielgti <...> nė negalėję“ ir iš Lietuvos pusės „buvo protingai padaryta“¹².

Tokią gana santūrią Sovietų laikyseną nacistinės Vokietijos atžvilgiu, be kita ko, paskatino ir jų vadovybės, pirmiausia paties Stalino, nepasitikėjimas Anglijos ir Prancūzijos nuolaidžiavimo Hitleriui politika, nepasitikėjimas, kuris ypač išryškėjo po Miuncheno susitarimo ir kairiosioms jėgoms pralaimėjus Ispanijoje. Gali būti, kad šis nepasitikėjimas tebuvo tam tikra poza, o lėmė Stalino įsitikinimas, jog Hitlerio ekspansijos potencialą galima nukreipti prieš Vakarų demokratijas ir šitaip įžiebtį naują pasaulinį karą, per kurį atsivers šansas socializmo sistemos plėtrai kone visame pasaulyje. Dar 1925 m. Stalinas pranašavo: jau po kelerių metų karas gali tapti „neišvengiamybe“¹³, o 1939 m. kovo 10 d. pranešime RKP (b) XVIII suvažiavimui jis skelbė, kad „naujas imperialistinis karas tapo faktu“, kad į jį yra įsitraukę 500 mln. gyventojų ir jis netruks virsti pasauliniu¹⁴. Šiame pranešime ne tiek koneveikta nacių ekspansija, kiek tariami ar tikri Vakarų demokratijų mėginimai nukreipti ją prieš Sovietų Sąjungą. Stalinas, aišku, siekė tą ekspansiją nukreipti prieš pačias Vakarų valstybes.

Klaipėdos kraštas kaip tik buvo šių valstybių, t. y. valstybių signatarių, Klaipėdos konvenciją pasirašiusių valstybių, pirmiausia Anglijos ir Prancūzijos, Lietuvai pripažinta ir jų autoritetu garantuota teritorija. Jos užgrobimas galėjo pagilinti šių dviejų valstybių ir Vokietijos nesutarimus. Turėdami galvoje šias tarptautines aplinkybes, galėtume teigti, kad SSRS vadovybė nebuvo suinteresuota padėti Lietuvai išlaikyti Klaipėdą.

Tarp iliuzijų ir tikrovės

Nemaža dalis Lietuvos, kaip ir daugelio Europos šalių, visuomenės (aišku, daugiausia kairiųjų pažiūrų) buvo įsitikinusi, kad nacių Vokietijos ekspansiją gali sustabdyti tik vienintelė jėga – Sovietų Sąjunga. Tokias nuotaikas palaikė jos spauda, visas propagandinis aparatas. Ilgą laiką

¹⁰ Žr.: BUTKUS, Z. Op. cit., p. 208.

¹¹ K. Škirpos ataskaitoje nurodyta, kad tas susitikimas įvyko kovo 4 d. Bet veikiausiai tai klaida, nes pranešimas apie šį susitikimą datuotas kovo 3 d. Apie pokalbį su K. Škirpa savo dienoraštyje rašė ir A. Merkalovas (žr. *Документы внешней политики, 1939 год*, т. 22, ч. 1, с. 161).

¹² 1939 m. kovo 3 d. K. Škirpos ataskaita Lietuvos užsienio reikalų ministerijai. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 39, l. 94.

¹³ STALINAS, J. V. *Raštai*, t. 7. Vilnius, 1950, p. 13.

¹⁴ *Правда*, 1939 03 11.

Sovietų spauda smerkė fašistinę propagandą ir praktiką, kartais atkreipdama dėmesį ir į nacių siautėjimus Klaipėdos krašte. „Pravda“ 1938 m. liepos 24 d. redakcijos straipsnyje „Fašistų sąmokslas Lietuvoje“ rašė, jog Klaipėdoje „hitlerininkų agentai suaktyvino ardomąją veiklą“, terorizuodami lietuvių kilmės gyventojus, ir iš viso esamam krašto statusui yra iškilęs pavojus. Tas pats laikraštis tu pačių metų lapkričio 14 d. irgi specialiaame straipsnyje įrodinėjo, jog Lietuva „visą laiką lojaliai vykdė Klaipėdos konvenciją“, bet tai nesustabdo hitlerininkų siautėjimo ir vis išžūlėjančių reikalavimų. 1939 m. kovo 18 d. „Pravda“ skelbė, kad „vokiečių fašistai Klaipėdoje ignoruoja Lietuvos konstituciją ir prisiekia Vokietijos vyriausybei“, o jau įvykus anšliusui tas pas organas pranešė, jog naciai Klaipėdoje įsteigė Rüdigerio von der Goltzo ir Pavelo Bermonto armijos veteranų draugiją, todėl iškyla grėsmė ne tik Lietuvos, bet ir kitų Baltijos šalių valstybingumui¹⁵.

Apskritai Sovietų spauda formavo mintį, kad tik jų šalis yra nuosekli kovotoja už taiką ir gali apginti silpnesnių šalių suverenitetą bei teritorinį vientisumą. Pats Stalinas jau cituotame istoriniame kovo 10 d. pranešime nurodė, jog vienas iš keturių svarbiausių SSRS užsienio politikos uždavinių yra „remti tautas, tapusias agresijos aukomis ir kovojančias už savo tėvynės nepriklausomybę“¹⁶. Kai kurie Europos politikai, diplomatai ar visuomenės veikėjai numatė, kad Klaipėdos anšliusas gali sukelti Sovietų atsakomuosius veiksmus Baltijos regione. Štai kovo 22 d., dar anšliusui tebevykstant, Anglijos parlamente buvo pateiktas paklausimas: „Ar Lietuvos vyriausybė nesirengia prašyti Sovietų Sąjungos padėti apginti likusią savo teritoriją.“¹⁷

Vidurio ir Rytų Europos šalių politikai, visuomenės veikėjai per įvairius susitikimus ar pokalbius Sovietų diplomatų (daugiausia, aišku, žemesnio rango) neretai klausdavo (stačiai ar įvairiausiomis užuominomis), kada gi ir kokiomis sąlygomis šios šalys gali tikėtis SSRS paramos besigindamos nuo nacių ekspansijos. Kaip lokalų šio atvejo pavyzdį galėtume imti SSRS generalinio konsulato Klaipėdoje veiklą anšliuso išvakarėse.

Kaip ir Latvija, SSRS Klaipėdoje laikė ne paprastą, o generalinį konsulatą, ir tai buvo tam tikras šių šalių palankumo Lietuvai ženklas, nes šitaip rodyta, kad ne vien Vokietija turi Klaipėdoje išskirtinių interesų, bet ir kitos kaimynės šiuo kraštu suinteresuotos. Tokį suinteresuotumą rodė SSRS generalinis konsulas Klaipėdoje L. N. Kulikovas, plėtojęs aktyvią visuomeninę ir iš dalies politinę veiklą. Jis dažnai susitikdavo su Klaipėdos krašto gubernatoriumi Jurgiu Kubiliumi, vėliau su jį pakeitusiu Viktoru Gailiumi, kariniu komendantu Aukštuoliu, Klaipėdos prijungimo prie Lietuvos architektu, buvusiu premjeru ir užsienio reikalų ministru Ernestu Galvanausku bei jo broliu Gediminu, uosto direktoriumi, buvusiu krašto apsaugos ministru Baliu Sližiu, taip pat matėsi su į Klaipėdą atvykusiu premjeru Vladu Mironu¹⁸.

Paramos ir palaikymo L. N. Kulikovo prašė V. Gailius, įvairiausių artimesnių ryšių, pirmiausia ūkinių, projektus siūlė broliai Galvanauskai. Labiausiai siekta, kad SSRS kuo daugiau miško medžiagos tiekėtų Klaipėdos lentpjūvėms. Šiam tiekimui organizuoti dar 1931 m. buvo įkurtas „Klaipėdos miško sindikatas“. Vienoje iš 1938 m. ataskaitų L. N. Kulikovas rašė, jog tai labiau „politinis nei komercinis sandėris“, nes juo siekta sustiprinti „Lietuvos nepriklausomybę nuo Lenkijos“ ir pagilinti Sovietų įtaką Pabaltijyje¹⁹.

¹⁵ *Pravda*, 1939 04 02.

¹⁶ *Pravda*, 1939 03 11.

¹⁷ Prieitis per internetą: <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1939/mar/22/european-situation> [žiūrėta 2010 06 16].

¹⁸ SSRS generalinio konsulo Klaipėdoje 1938 m. ataskaitos. *RFUPA*, f. 337, ap. 2, sg. 15, b. 100. l. 13–148.

¹⁹ *Ibid.*, l. 117.

Per 1938 m. gegužės 19 d. pokalbį su L. N. Kulikovu Klaipėdos uosto direktorius B. Sližys aiškino, kad Lietuva suinteresuota plėsti SSRS eksportą per Klaipėdos uostą ir galėtų jai suteikti laisvąją zoną bei sumažinti geležinkelio tarifus²⁰. Kaip tipišką pokalbio pavyzdį galėtume nurodyti pokalbį, vykusį per vieną 1938 m. spalio mėn. vakarienę pas gubernatorių J. Kubilių. Vakarienėje dalyvavusio L. N. Kulikovo šeimininkas stačiai paklausė: kodėl SSRS negynė Čekoslovakijos, negynė, veikdama viena. Generalinis konsulas nesutriko ir aiškiai atsakė: kam ginti valstybę, kuri pati nesigina. Čia staiga į pokalbį įsikišusi gubernatoriaus žmona pareiškė: „Kalbant atvirai, reikia pasakyti, jog Anglija, Prancūzija, Vokietija ir Italija nepradėjo karo dėl to, kad bijo susilaukti savo šalyse bolševizmo.“ „Tai teisinga“ (*это верно*), – beliko pridurti bolševikų valstybės pareigūniui.

Pokalbio dalyviai, svarstydami padėtį Čekoslovakijoje, pirmiausia, aišku, turėjo galvoje Klaipėdos likimą. L. N. Kulikovas artimus ryšius palaikė ir su kitų šalių konsalais, rezidavusiais Klaipėdoje (viename iš jos restoranų kas mėnesį reguliariai vykdavo konsulų susitikimai), labiausiai su Čekoslovakijos konsulu Martynu Reišiu ir ypač su Latvijos generaliniu konsulu Janiu Seskiu. Štai 1938 m. lapkričio 16 d. L. N. Kulikovas ir J. Seskis vienu automobiliu važinėdami po pajūrį ilgėliau sustojo Palangoje ir čia prie kavos puodelio svarstė tarptautinę padėtį. Abu smerkė fašizmą, o įsikarščiavęs J. Seskis, be kita ko, pareiškė: „Su Vokietija kariauti būtina tučtuojau, ją būtina visiškai sutriuškinti (*разбить вдребезги*), kol ji dar neypatingai stipri. Dabar visos tautos stos prieš Vokietiją.“ Tačiau L. N. Kulikovas ramino pašnekovą: „Dar reikia išnaudoti visas taikias priemones karui išvengti, reikia sustiprinti kolektyvinį saugumą.“²¹

Dar aršesnis J. Seskis buvo per 1938 m. balandžio 10 d. priėmimą pas Klaipėdos gubernatorių. Girdint daugybei svečių jis rėmė prie sienos L. N. Kulikovą tokiu klausimu: „Nejaugi SSRS neįsikiš, jei Lenkija ar Vokietija palies Baltijos šalis ir šitaip užblokuos Sovietų Baltijos laivyną prie Kronštato ir Leningrado krantų?“ Kai Sovietų atstovas bandė išsisukti nuo tiesaus atsakymo bendresnėmis frazėmis apie tai, kad jo šalis vykdo nuoseklią taikos politiką, kuria gina visas mažas šalis, į žodžių mūšį stojo J. Seskio žmona Alma, kuri irgi buvo Latvijos generalinio konsulato darbuotoja ir kuriai pritarė vakaro šeimininkas Klaipėdos gubernatorius. Ji pareiškė: „Atvirai kalbant, mūsų tautos siekia artimesnių ryšių su Sovietų Sąjunga, net yra pasirengusios sudaryti su ja savitarpio pagalbos paktą, bet čia iškyla dvi abejonės: a) ar SSRS ims mus ginti dėl Klaipėdos, ar ji nepasakys, kad dėl Klaipėdos kariauti neverta? b) ar sumušusi agresorių Sovietų Sąjunga išeis atgal, ar išeis iš Baltijos valstybių teritorijos?“²²

Į tokius tiesmukus, bet pranašiškus klausimus Sovietų generalinis konsulas nieko aiškaus neatsakė, tik nurodė, kad Raudonoji armija, ne per seniausiai kovojusi Mandžūrijoje, į savo teritoriją sugrįžo. Šitokia aktyvi L. N. Kulikovo visuomeninė ar net politinė veikla, dažnas įkliuvimas į nepatogias situacijas nepatiko jo vadovybei Maskvoje, kur atidžiai buvo skaitomos jo ataskaitos. Šiuo klausimu SSRS užsienio reikalų liaudies komisaro pavaduotojas Vladimiras Potiomkinas net pasiuntė jam specialią direktyvą, kuri buvo adresuota ir Sovietų pasiuntiniui Kaune. Direktyvoje L. N. Kulikovas ragintas laikytis santūrumo ir jam buvo primygtinai nurodyta: „Jūsų pareigos Klaipėdoje visiškai neverčia Jūsų rodyti ypatingą suinteresuotumą <...> ar politinį aktyvumą, peržengiantį kosulinio darbo ribas.“²³

Šių nurodymų SSRS generalinis konsulas stengėsi laikytis. Pavyzdžiui, kai 1938 m. lapkričio 14 d. Klaipėdos gubernatorius V. Gailius prašė jo palaikymo ir pagalbos, pastarasis nieko neatsakė.

²⁰ SSRS generalinio konsulo Klaipėdoje 1938 m. ataskaitos. *RFUPA*, f. 337, ap. 2, sg. 15, b. 100, l. 30.

²¹ *Ibid.*, l. 60.

²² 1938 m. balandžio mėn. L. N. Kulikovo ataskaita. *RFUPA*, f. 337, ap. 29, sg. 55, b. 12, l. 28, 30.

²³ 1938 m. birželio 7 d. V. Potiomkino instrukcija L. N. Kulikovui. *RFUPA*, f. 337, ap. 2, sg. 15, b. 100, l. 19–20.

Ataskaitoje Maskvai jis pažymėjo, kad „turėdamas atitinkamą direktyvą“ nesiėmęs tikslinti, kokios gi pagalbos gubernatorius pageidautų²⁴.

Taigi viltys, kad SSRS padės Lietuvai išsaugoti Klaipėdą, buvo labiau iliuzinės. Skeptiškai į jas žiūrėjo ir patys Sovietų diplomatai, kartais nevengdami net pašaipų. SSRS laikinasis reikalų patikėtinis Lietuvoje Nikolajus Pozdniakovas 1939 m. sausio 29 d. užsienio reikalų liaudies komisarui M. Litvinovui rašė, kad, lietuvių manymu, „niekas kitas, tik SSRS, privalo išgelbėti Ispaniją ir Kiniją, jau nekalbant apie Lietuvą, ir turėjo išgelbėti Čekoslovakiją“²⁵. Tačiau diplomatinuose sluoksniuose, įskaitant sovietinius, jau maždaug nuo 1938 m. vėlyvo rudens ima išsivyrėti nuomonė, jog Klaipėdos likimas nulemtas – Vokietija ją atsiims, tik lieka klausimas: kada ir koku būdu. SSRS atstovas Vokietijoje Georgijus Astachovas 1938 m. lapkričio 19 d. M. Litvinovui pranešė: „Hitlerinio dinamizmo išorės objektas dabar yra *Klaipėda* ir *kolonijos*. Klaipėdai, tiesa, kiekybiškai neteikiama daug dėmesio, bet jos likimas jau nulemtas. Patys lietuviai jaučiasi visiškai bejėgiai ir pasiruošę suteikti bet kokių nuolaidų...“²⁶ Tam pačiam M. Litvinovui SSRS pasiuntinys Londone Ivanas Maiskis 1939 m. sausio 10 d. pranešime irgi tvirtino panašiai: „Miunchenas nesukėlė nusiramavimo, tik sužadino agresorių apetitą, <...> vis stiprėja gandai dėl Klaipėdos ir Dancigo aneksijos.“²⁷

Sovietai stebėjo ir pačių lietuvių poziciją, jų nusistatymą priešintis nacių ekspansijai ar nusi-leisti. Kuo toliau, tuo labiau ryškėjo antrasis variantas. Jau minėtas N. Pozdniakovas viename iš 1939 m. sausio pabaigos pranešimų M. Litvinovui rašė: „Iš esmės Klaipėda jau ne lietuviška, o vokiška. Liko tik formalus išorinis lukštas ir uostas, kaip ryšio su jūra priemonė.“²⁸ Kad Klaipėdos Lietuvai nepasiseks išsaugoti, buvo įsitikinusi absoliuti dauguma, bent jau aukštesnio rango, SSRS diplomatų ir, manytume, aukščiausia šios šalies vadovybė. Neturime jokių duomenų, kurie liudytų, kad ji ruošėsi ar ketino padėti Lietuvai išsaugoti Klaipėdą. Jos dėmesys koncentravosi į, kaip tuomet atrodė, svarbesnio masto kausimus, tokius kaip: ar naciai pirmiausia griebis Rumuniją, ar Lenkiją, kaip sustiprinti jų nesutarimus su Vakarų demokratijomis, kaip patiems į konfliktus su jais neišvilti. Klaipėdos perėjimas iš lietuvių į vokiečių rankas atrodė neišvengiamas, nors galbūt ir nemalonus epizodas.

Klaipėdos krašto netektis ir jos poveikis SSRS santykiams su Baltijos šalimis

1939 m. kovo viduryje Lietuvos vyriausybė jau turėjo tikrų žinių, kad Vokietija netrukus pareikalautų Klaipėdos. Tai rodo Lietuvos kreipimasis į Latviją, SSRS ir Klaipėdos konvenciją pasirašiusias valstybes, pirmiausia į Angliją ir Prancūziją. Kovo 14 d. J. Baltrušaitis kreipėsi į M. Litvinovą ir įteikė jam tokio turinio raštą: „Ponui Mironui skubiai pavedus, pranešu Jums, kad iš patikimų šaltinių sužinota, jog vokiečiai yra priėmę sprendimą dar šį mėnesį ginkluota jėga užimti Klaipėdos sritį. <...> Man pavesta skubiai išsiaiškinti, kokią poziciją Jūs galėtumėte užimti ir kokį patarimą Jūs galėtumėte duoti Lietuvai, jei tie gandai iš tikrųjų pasitvirtintų“²⁹. Į šį gana aiškų paklausimą M. Litvinovas nieko aiškaus ir apibrėžto neatsakė, tik nurodė, kad Lietuvai pirmiausia derėtų kreiptis į Klaipėdos konvencijos dalyves, t. y. ją pasirašiusias valstybes. Tiesaus atsakymo stengtasi

²⁴ SSRS generalinio konsulo Klaipėdoje 1938 m. ataskaitos. Ibid., l. 146.

²⁵ *Документы внешней политики, 1939 год*, т. 22, ч. 1..., с. 84.

²⁶ *Год кризиса*, т. 1..., с. 106.

²⁷ *Документы внешней политики, 1939 год*, т. 22, ч. 1..., с. 29.

²⁸ Ibid., с. 83.

²⁹ 1939 m. kovo 14 d. J. Baltrušaičio raštas M. Litvinovui. *RFUPA*, f. 0151, ap. 30, sg. 56, b. 5, l. 14.

išvengti. Matyt, ne be pagrindo pasklido kalbos, kad lemtingomis Vokietijos ultimatumo Lietuvai dienomis J. Baltrušaitis tiesiog negalėjo M. Litvinovo surasti.

Apie Juozui Urbšiu Berlyne įteiktą ultimatumą Lietuvos užsienio reikalų ministerijos vadovybė SSRS pasiuntinį informavo panašiai kaip ir kitus Kaune rezidavusius užsienio šalių diplomatus atstovus. J. Urbšio pavestas, Stasys Lozoraitis naktį iš kovo 21 į 22 d. 0 val. 15 min. išsikvietė N. Pozdniakovą ir jam detalai paaiškino Vokietijos reikalavimą atiduoti Klaipėdą ir leido suprasti, kad reikalavimas nebus atmetas. Išklauses pranešimą Sovietų pasiuntinys šįkart pasakė gana apibrėžtai: „tokio fakto akivaizdoje yra aišku, kad Lietuva neturi galimumo priešintis“³⁰. Apie ultimatumo istoriją J. Baltrušaitis detaliau papasakojo M. Litvinovui tik kovo 29 d. (pagaliau surado) ir šalia kitų faktų nurodė, neva Joachimas Ribbentropas pareiškęs J. Urbšiu, kad Lietuvai atmetus ultimatumą „Kaunas bus sulyngintas su žeme“³¹.

Sovietų elgesys lemtingomis Klaipėdos anšliuso dienomis rodo, kad juos tradiciškai labiau jaudino ne Lietuvos santykiai su Vokietija, bet su Lenkija. Štai kovo 19 d. rašte I. Maiskiui M. Litvinovas nurodo, kad Lietuva jau klausė, kokia bus Maskvos pozicija anšliuso atveju ir kad jai patarta kreiptis į tas valstybes, kurios yra Klaipėdos konvencijos signatarės. Po šios informacijos teigiama, esą turima neginčijamų įrodymų apie Lietuvos ir Lenkijos derybas, kuriuose tariamasi apie Vilniaus gražinimą Lietuvai mainais į karinę abiejų šalių sąjungą. Ir toliau per įvairius pokalbius Lietuvos diplomatus, aimanuojančius dėl Klaipėdos netekties, Sovietų pareigūnai dažnai gana grubiai nutraukdavo ir klausdavo apie Lietuvos santykius su Lenkija. Aiškiai matyti, kad Sovietams net Klaipėdos anšliuso metu daugiau nerimo kėlė ne pats anšliusas, o galimas Lietuvos ir Lenkijos suartėjimas ir juo labiau judviejų sąjunga.

Klaipėdos netekties faktą Maskvos diplomatai net sugebėjo panaudoti intrigoms tarp Baltijos šalių regzti. Lietuvos atstovams pasakė, kad supranta ir pateisina J. Ribbentropo ultimatumo priėmimą, Latvijos ir Estijos pasiuntiniams Maskvoje teigė, esą „lietuviai turėję už Klaipėdą muštis iki paskutinio kraujo lašo“³². Apie tokį M. Litvinovo pasakymą prasarė lietuviams šaltakraujai estai, tuo tarpu latviai tai slėpė, matyt, nenorėdami skaudinti savo etninių brolių.

Šis M. Litvinovo pasakymas galbūt turėjo ir kitą prasmę. Tai buvo dingstis, tam tikras pasiteisinimas, kodėl Maskva beveik iškart po Klaipėdos anšliuso, jau kovo 28 d., turėjo įteikti vienodo turinio notas Latvijai ir Estijai. Notos labai pretenzingos, tiesiog įžūlios, skelbiančios, kad SSRS stebės, tiesiog prižiūrės šias dvi Baltijos šalis. Notose keltos beveik ultimatyvios sąlygos: jei Latvija ar Estija, pačios savo noru arba spaudžiamos iš išorės, pasirašys su trečiosiomis valstybėmis kokius nors susitarimus, kurie bent kiek ribos judviejų suverenitetą, Sovietų Sąjunga tai vertins kaip jos sutarčių su abiem Baltijos valstybėmis sulaužymą su visais iš to kylančiais padariniais³³. Priekaištaujant lietuviams dėl Klaipėdos atidavimo galima buvo vaizdžiau parodyti nacių įtakos skverbimąsi į visą Rytų Pabaltijo regioną ir kartu pagrįsti SSRS įsikišimo būtinybę.

Kovo 28 d. notos buvo įteiktos Latvijai ir Estijai tik po to, kai jas peržiūrėjo ir įteikimą sankcionavo Stalinas³⁴. Būtent jis prižiūrėjo, koordinavo, o gal ir inicijavo SSRS užsienio politikos akcijas Baltijos regione. Matyt, jo sumanymu Sovietai mėgino stabdyti nacių ekspansiją ne tiesiogiai, bet

³⁰ 1939 m. balandžio 24 d. S. Lozoraičio atmintinė. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 54, l. 56. Šis susitikimas aprašytas ir N. Pozdniakovo dienoraštyje, tik jame nurodyta, kad S. Lozoraitis jį priėmė 0 val. 10 min. (*Документы внешней политики, 1939 год*, т. 22, ч. 1..., с. 213).

³¹ 1939 m. kovo 29 d. M. Litvinovo ir J. Baltrušaičio pokalbio užrašas. RFUPA, f. 0151, ap. 30, sg. 56, b. 5, l. 15–16.

³² 1939 m. balandžio 12 d. Lietuvos pasiuntinio Estijoje Bronio Dailidės pranešimas J. Urbšiu. LCVA, f. 648, ap. 1, b. 17, l. 76.

³³ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сент. 1938 – август 1939 г.г.). *Документы и материалы*. Москва, 1971, с. 282–283.

³⁴ *Жг.: Документы внешней политики, 1939 год*, т. 22, ч. 1..., с. 230.

pasitikti ją svetimoje teritorijoje išplečiant čia savo įtaką. Po Klaipėdos anšliuso jie ne tik bandė primesti politinę įtaką Latvijai ir Estijai, bet ir vis intensyviau kėlė teritorines pretenzijas Suomijai, reikalaujami iš jos kai kurių strategiškai svarbių salų.

Baigiamosios pastabos

Sovietai nesirengė, neketino padėti Lietuvai išlaikyti Klaipėdos, nes nenumatė šioje vietoje stabdyti Vokietijos ekspansijos. Į šią ekspansiją jie reagavo kitokiu būdu – stengėsi atsakyti į ją savosios įtakos plėtra. Šitai siekta palaikyti jėgų pusiausvyrą. Kai Vokietija užėmė Klaipėdą, SSRS mėgino apsibrėžti kaip savo įtakos zoną Latviją ir Estiją, taip pat į ją įtraukti Suomiją. Taip formavosi didžiųjų valstybių įtakos zonos Baltijos šalyse, tiksliau sakant, jos jau įgavo aiškesnius kontūrus, o Molotovo-Ribbentropo paktu jos buvo tik „įteisintos“.

Dėl šių aplinkybių Sovietai 1939 metais nedemonstravo savo pozicijos Klaipėdos klausimu, stengėsi jos neparodyti, netgi maskuoti, todėl ta pozicija atrodo neaiški, neapčiuopiama, neskaidri ir nelengvai rekonstruojama. Vadovaudamiesi savais tarptautinės situacijos vertinimo principais, jie nebuvo suinteresuoti padėti Lietuvai apginti Klaipėdos. Dėl to dalies visuomenės su ta pagalba siejamoms viltys nebuvo pagrįstos, o kai kur istoriografijoje dar pasitaikantys teiginiai apie tariamą Lietuvos valdžios nenorą priimti Maskvos paramą, baiminantis bolševikų inspiruotos revoliucijos, neturi pagrindo ir yra iš esmės klaidinantys. Marksistinis, klasinis požiūris šiuo atveju netinka, tarptautinė situacija, susiklosčiusi Klaipėdos netekties metu, labiau suprantama vadovaujantis geopolitikos principais, atsižvelgiant į jūrinių ir žemyninių valstybių įtakų kristalizaciją Baltijos regione.

Literatūra

- BUTKUS, Zenonas. Bendrininkų kėslai. Vokietijos ir SSRS požiūris į Klaipėdos problemą 1923–1939 metais. *Darbai ir Dienos*, 2000, Nr. 21, p. 193–211.
- Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*. Kaunas, 1999.
- NAVICKAS, Konstantinas. *Lietuvių tautos savigynos patirtis*. Vilnius, 2003.
- NAVICKAS, Konstantinas. *TSRS vaidmuo ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*. Vilnius, 1966.
- СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, т. 1. Вильнюс, 2006.

THE USSR POSITION ON KLAIPĖDA'S WITHDRAWAL FROM LITHUANIA IN 1939

Zenonas Butkus

Vilnius University, Lithuania

Summary

The article aims to demonstrate that the historiographic arguments underlying the tear-away of Klaipėda from Lithuania are not sufficiently persuasive due to their Marxist and ideological views. From the historiographic point of view, Lithuania did not accept the Soviet support in safeguarding Klaipėda for the reason of avoiding a Bolshevik revolution which might have been inspired by the potential patronage. Conversely, the Soviets did not have any intention of assisting Lithuania in its territorial concerns with Klaipėda. The politics of the USSR was governed by geopolitical principles based on extending the political control of the marine and continental states in the Baltic region. During the interwar period, Moscow politicians showed an aptitude

for protecting Germany's interests in Klaipėda. Since the end of 1938, the Soviet government strongly believed that Lithuania could not keep Klaipėda, and its fate had been pre-destined by the German occupation. At the same time, it should be noted that the USSR disliked the idea of Lithuania having a close relationship with Poland or losing its independence to Germany. In the Soviets' view, Klaipėda's tear-away could have led to the conflicting disputes between Germany and other signatories, primarily England and France. The injection of such controversies was one of the primary goals by the Soviets at that time. For the afore-mentioned reasons, the USSR fully approved of Lithuania's decision to peacefully surrender Klaipėda to Germany. Such approval was not officially expressed; otherwise, the image sustained by Moscow as an advocate and supporter of Lithuania could have been shattered. As a consequence, the USSR position towards Klaipėda's tear-away from Lithuania was never clearly defined, which results in the problematicity of its historic reconstruction. Although the USSR did not show direct attempts of blocking the German expansion in 1939, the Soviet Union responded by increasing its influence on the Baltic region. The Soviets put harsh territorial demands on Finland and tried to curb Lithuania and Estonia's political sovereignty. That accounts for the notes of March 28 with identical contents delivered by the Soviets to both Lithuania and Estonia. With Klaipėda's tear-away, both the Nazis and the Soviets attempted at establishing territorial zones of political influence in Northern Europe which was subsequently legitimized by the Molotov-Ribbentrop Pact.